

לשונו החריפה והשנונה של הראב"ע — גינוי אמיתי או דרך ויכוח ספרדית?

אוריאל סימון

ר' אברהם אבן עזרא נודע בלשונו החריפה, לעגו השנון ופולמוסו חסר הרחמים. כל עוד הוא מפנה את כל אלה כלפי מינים וכופרים שמחוץ למחנה — כגון חייו הבלחי שעליו הוא אומר 'ישתחקו עצמות חייו הכלבי' (בפירושו הארוך לשמות יד, כז), וענן הקראי שאת שמו הוא דורש לגנאי: 'אמר ענן ימחה שמו כענן' (שם, לד, כא) — אין בכך חריגה מדרכי הפולמוס המקובלות.¹ אך כאשר לשונות הגנאי החמורות מופנות כלפי בעלי פלוגתא מקרב חכמי הלשון העברית ופרשני המקרא, מן הראוי לשאול אם אמנם יש להבין אותן כמשמען. התשובה על כך לא רק חשובה כשלעצמה להבנת כוונת הראב"ע לאשורה, אלא גם מסייעת לזיהוי בעליהן של דעות אנונימיות, שהראב"ע יוצא נגדן. שכן החוקרים המניחים שהראב"ע אכן מתכוון לאשר הוא אומר, נמנעים מלהסב אמירות חמורות על מי שאינו ראוי להן בעיני אבן עזרא עצמו. דוגמה מובהקת לכך משמשים הגינויים החריפים של מדקדק בן ספרד אשר הראב"ע איפיון אותו כ'חכם גדול' (ש'חַבֵּר ספר נכבד' (בפירושו לתהלים, עז, ג). חכם זה ביקש להסביר קשיים חמורים במקרא בעזרת ההנחה הנועזת, שאף-על-פי שכתוב 'מיכל' (ש"מ"ב כא, ח) הכוונה היא למירב אחותה, כפי ש'ביום השביעי' (שופ' יד טו) משמעו 'ביום השלישי', וזאת משום שהקוראים האמונים על דרכי-הבעת גמישות אלה, והמודרכים על ידי אילוציו של ההקשר, יכולים להבין במה מדובר מכוח שייכותן של המלים המוחלפות לקטיגוריה סימנטית אחת (כגון שמות עצם פרטיים

* נוסח עברי מורחב של מאמר שנתפרסם בכרך *Abraham Ibn Ezra and his Age*, Madrid 1990, pp. 325–334 ושנכתב בין כחלי 'המכון ללימודים מתקדמים', האוניברסיטה העברית בירושלים.

1. העיוות של שם עירו של חייו לכינוי הגנאי "אל כלבי" מצוי כבר בדור שלפני הראב"ע, ראה: יהודה בר ברזילי הברצלוני, פירוש ספר יצירה, מהדורת ש"ח' הלברשטם, ברלין 1885, עמ' 21.

או מספרים). הראב"ע חס, כנראה, על כבודו של בעל שיטת החילופים, שכן הוא נמנע מלהזכירו בשמו באחד־עשר המקומות שבהם הוא תוקף אותו בכתביו. יחד עם זאת הוא מכנה אותו: 'המהביל' (בפירושו הקצר לשמות יט, יב), 'המשוגע' (בארוך שם), ו'חולם החלום' (פירושו לבראשית כ, ב), ומערער את התוקף העיוני ואת הלגיטימיות הדתית של שיטת החילוף על־ידי הלשון 'חלילה חלילה' (ספר צחות, דף ע"ב ע"א), ועל־ידי הקביעה הנחרצת ש'ספרו ראוי להישרף' (בפירושו הקצר לשמות, כא, ח; ספר צחות, שם). לכאורה ברי שהכוונה לר' יונה אבן ג'נאח, המקדיש את פרק כ"ח בספר הרקמה ל'ממה שנאמר במלה והחפץ בה זולתה', וזאת אכן כותבים בגלוי ובמפורש רד"ק, אבן כספי והאפודי.² ובעוד שבעיני חכמים אלה לא היה תמוה כלל שהראב"ע מכנה את גדול מדקדקי ספרד 'מהביל' ו'משוגע', מעדיפים חוקרים בני הדורות האחרונים לייחס את שיטת החילוף למישהו אחר, בעיקר משום שאינם יכולים להעלות בדעתם שהראב"ע יאמר על ההישג המפואר ביותר של חכמת הלשון העברית על אדמת ספרד שהוא 'ראוי להישרף'.³

ברם, יש בדינינו עתה עדות ישירה על מיהותו של בעל החילופים מדברי הראב"ע עצמו, שכל המתדיינים בסוגיה זו לא יכלו להסתייע בהם מחמת שיבוש קל שנפל בהם. בפירושו הארוך לדניאל א, א — לפי הנוסח שבדפוסים ובכמה כתבי־יד — פותח הראב"ע את הפולמוס נגד בעל החילופים באפיון זה: 'ומפרש גדול היה בספרד, והוא פירש ספרים בדקדוק'. בארבעה כתבי־יד מצויה תוספת של מלה אחת: 'עשרה ספרים', ונוסח זה לא זו בלבד שהוא קריא וסביר יותר כשלעצמו, אלא שנכונותו מתאשרת על־ידי דברי הראב"ע ביסוד מורא, שער א', מקום שם הוא מדבר על 'עשרה ספרי ר' מרינוס' (כפי שמכונה אבן ג'נאח בכתבי הראב"ע שנכתבו בצרפת

2. רד"ק מזכיר את ריב"ג כבעל החילופים לפחות בשמונה מקומות, ובכולם ניכרת בכירור רב זיקתו לכתבי הראב"ע: בפירושו לירמיה לג, כו; דה"א ב, טו; בספר השורשים, בערכים הבאים: גוי, נטה, מי, עם, שבע, חשך. ר' יוסף אבן כספי (אדני כסף נפירושו נביאים ראשונים ואחרונים), מהדורת יצחק לאסט, א—ב, לונדון 1911–1915), מסתייג בפירושו למל"א ב, כח בלשון 'חלילה' מן החילוף אבשלום—שלמה, אשר אותו הוא מביא בשם אבן ג'נאח, תוך הסתמכות ישירה על ספר הרקמה. ופורפיאט דורן הלוי (מעשה אפוד, מהד' פרידלנדר־כהן, וינה 1865, עמ' 150) בודק שלושה־עשר חילופים לגופם תוך הסבתם המפורשת על שער כ"ח בספר הרקמה.

3. וזהו דעתם של: W. Bacher, *Aus der Schriffterklaerung des Abulwalid Merwan ibn Ganah*, Leipzig 1889, pp. 28–29. D. Herzog, 'Die "Wortvertauschungen" im Kitab al-Luma des Abulwalid Merwan Ibn Ganah und in den Schriften A. Ibn Esra's', *MGWJ*, 53 (1909), pp. 709–719; 54 (1910), pp. 82–102. W. Bacher, 'Die Wortvertauschung im Kitab al-Luma des Abulwalid', *MGWJ*, 55 (1911), pp. 233–240. העתיקות" ולבעיית זהות מחברן', *HUCA*, 38 (1967), עמ' יז—כב; מ' פרץ, "חילוף" מלה בזולתה אצל חכמים בימי הביניים', עיוני מקרא ופרשנות, ב, (העורך: א' סימון), רמת־גן תשמ"ו, עמ' 221–226.

ובאנגליה). אמור מעתה: תוך שמירה על אלמוניותו של בעל החילופים, מדגיש הראב"ע בפירושו לדניאל א, א, שאין ללכת שולל אחר גדלותו כמדקדק, ואסור שמפעלו המדעי רב-הממדים ירתיע אותנו מלבקר את שיטת החילוף. והריהו מסיים באמירה נחרצת (שהדגשנו בה את המלים הרומזות לכותרת של פרק כ"ח בספר הרקמה): 'כי איך יתכן כלשון שאדם ידבר מלה ורצונו מלה אחרת, והאומר בזה (בכל כה"י פרט לאחד: כזה) מהמשוגעים הוא נחשב [...], וטוב לו שיאמר "לא ידעתי", ולא יהפך דברי אלהים חיים'.

הביטויים הקשים שהטיח הראב"ע בבעל החילופים משמשים בפיו גם כלפי חכמים אחרים, ובכללם גדולי המחברים שמימיהם הוא הרבה לשתות. כך הוא מכנה 'המבהיל' (בעקבות יר', כג טז) לא רק חכם אלמוני הממיר אותיות הדומות זו לזו מבחינה גראפית (וכוונתו גם בכך לאבן ג'נאח, שעשה כזאת ברקמה, עמ' קז — ראה צחות, דף ל"א ע"א), אלא גם לבעלי קושיית הסרק: כיצד תפרו אדם וחיה חגורות ללא מחט? (פירושו לבר', ג, ו). מלות ההסתייגות 'חלילה חלילה' מופנות גם נגד הדעה 'שידבר הנביא בגימטריה או ברמזות' (הפירוש הקצר לשמות, א, ז), ולשון הלעג 'שמא בחלום ראה זה' נאמרת יותר מפעם אחת על רב סעדיה גאון (פירושו לבראשית ב, יא; והקצר והארוך לשמות לד, א). המשפט שלכאורה אין חמור ממנו — 'ספרו ראוי להישרף' — נאמר גם על יצחקי (מפרש ספרדי, המוכר רק משמונת אזכוריו בכתבי הראב"ע), על אשר איחר את זמן חיבורה של רשימת מלכי אדום שבבראשית פרק ל"ו לימי המלך יהושפט (ראה פירושו לבראשית לו, לא). וכבר תמה על כך ר' יוסף בן אליעזר הספרדי, בפירושו לפירוש ראב"ע לתורה: 'הלא ר' אברהם בעצמו רמז בתחלת ספר אלה דברים (א, ב), שהוסיפו הנביאים האחרונים מלות גם (נ"א: וגם) פסוקים בתורה!'.⁴ התירוץ המוצע על-ידו אינו משכנע, ומוטב לדעתי ליישב את הניגוד הזה שבין מה שהראב"ע התיר לעצמו לבין מה שאסר על זולתו בעזרת שתי הנחות: האחת, שמה שמותר לעשות מתוך חוסר ברירה גמור, אסור בשום פנים לעשות כשיש פתרון פרשני סביר; והשנייה, שבפי הראב"ע אין האמירה 'ספרו ראוי להישרף' כה חמורה כפי שהיא נשמעת.

ואכן אמירה בוטה זו באה גם בהקשר שלא היינו מצפים לו כלל ועיקר: ב"ספר ההגנה על רס"ג" (סימן נד),⁵ מקום שם חולק הראב"ע על דברי דונש בן לברט ב"ספר התשובות על הגאון" (סימן 55).⁶ דונש לא טען כיצחקי שפרשה מסוימת בתורה היא מאוחרת, וגם לא החליף כריב"ג מלה בזולתה, אלא רק ביאר את תיבת

4. יוסף טוב-עלם הספרדי, צפנת פענח, בעריכת דוד הערצאג, א, קרקא-היידלברג 1912, עמ' 149.
 5. מהד' י' אושרי, רמת-גן תשמ"ח, א, עמ' 78 (בשכפול). מהדורה קודמת: ג"ה ליפמאן (עורך), שפת יתר, פרנקפורט ע"נ מיין תר"ג, דף יז ע"א, סימן נב.
 6. מהדורת ר' שריוטר, ברסלאו 1886 (דפוס צילום: ישראל 1971).

'רעין' בכתוב 'ולי מה יקרו רעין אל' (תה' קלט, יז) במשמע של 'ידידיך' (בעוד שרס"ג וראב"ע ביארו אותה במשמע של 'מחשבותיך', על סמך 'רעיון לבו' — קה' ב, כב). על זאת תקפו ראב"ע בזו הלשון: 'ואני אומ' שספרו ראוי להישרף על ככה, שיאמ' שיש לשם, שהוא אחד, חברים ורעים. רק על דרך דרש (ר"ל: רק בפרשנות דרשית ניתן לומר דבר זה מבלי לטעות ולהטעות) ולא על דרך פשט, חלילה! חלילה! והנה דבר סרה על הש' [ס].⁷ בהמשך הוא מביא ראיות לצדקת ביאורו של רס"ג, מקשה על דונש מן הכתוב הסמוך בתהלים שם 'אספרם מחול ירבון', ומסיים בשלילת הלגיטימיות של ביאורו: 'ודבר רעה אל רעה שיאמר, שרע'י הנ' (כ"י אחרים: השם, וכצ"ל) אין להם מספר!'

אמור מעתה: כפי שאין להעלות על הדעת שראב"ע אכן התכוון, שיש לשרוף בפועל ממש את "ספר התשובות על רס"ג" בגין הביאור המוטעה של מלת "רעין", כך ברי, שהוא לא התכוון לדרוש זאת לגבי יצירה רבת חשיבות כ"ספר הרקמה" ואף לא לגבי "ספר היצחקי". הוכחה נוספת לכך, שאין לקבל היגדים תוקפניים מעין אלה כמשמעם, יש בדברים החמורים, שכתב ראב"ע על רב סעדיה גאון, על שום שטען שהלוחות השניים היו נכבדים מן הראשונים: 'ואין צורך להשיב על דברי זה הגאון, כי ראיתם (בכל כה"י: ראיותיו) הם כדברי חלום לא מעלים ולא מורידים, רק יצא עתק מפיו, והאומר כן חייב שילקה...' (הקצר לשמות לר, א). אמנם יצאו עוררים על מהימנותן של מלים קשות אלה. מצד אחד טען י"מ טלידאנו,⁸ שראב"ע כתב 'חייב סקילה', שכן זוהי הגירסה בכ"י מקוטע של הפירוש הקצר (שהוא חשבו לקדום מאוד), והריהו משער שבגלל חריפותו היתרה של הביטוי הוא רופך, ושלפיכך מצינו בנוסחאות המאוחרות — 'שילקה'. מצד שני מתקשים נ' בן מנחם⁹ וא' ליפשיץ¹⁰ להאמין, שכך התבטא ראב"ע על הגאון, והריהם מעדיפים להניח שזו תוספת מאוחרת (ליפשיץ אף משער, שהיא באה מידו של קראי, שביקש לגנות את רס"ג באמצעות הראב"ע). ברם בדיקת ארבעה עשר כתבי־היד השלמים של הפירוש הקצר ששרדו מעלה, שכולם גורסים פה אחד 'והאומר כן חייב שילקה'. אין אפוא כל

7. מסתבר, שהלשון 'ספרו ראוי להישרף' משתלשלת מדברי התנאים: 'הגילוינין וספרי מינין אין מצילין אותן (ביום השבת) מפני הדליקה, אלא נשרפין במקומן הן ואזכרותיהן... א"ר טרפון: אקפח את בני, שאם יבואו לידי (ביום חול) שאני אשורף אותם ואת האזכרות שבהן...' (שבת קטז, ע"א); או שמא מדברי רבי שמעון בן לקיש: 'הרבה מקראות שראויין לשרוף והן הן גופי התורה — 'והעוים היושבים בחצרים עד עזה' (דב' ב, כג) ... (חולין ס, ע"ב) ופירש רש"י שם: 'יש שדומה לקוראיהן שהן ראויים לישרף, שלא היה לו לכותבם, שאין להם צורך בתורה, וגנאי הוא לחבון עם הקדושה'.
8. י"מ טלידאנו, אוצר גנוזים, ירושלים תש"ך, עמ' 206–207.
9. נ' בן־מנחם, ענייני אבן עזרא, ירושלים תשל"ח, עמ' 54.
10. א' ליפשיץ, פרקי עיון במשנת רבי אברהם אבן עזרא, ירושלים תשמ"ב, עמ' 197, הערה 209.

בסיס טקסטואלי לא להשערת הריכוך (אדרבא, לנוכח הדומי הגראפי שבין 'שילקה' לבין "סקילה" מסתבר שהגירסה היחידאית והפחות סבירה היא פרי השתבשות של הגירסה הרווחת והסבירה) ולא לספקות בדבר האפשרות, שראב"ע אכן יתבטא בלשון כזאת על האיש, שהוא אפיין אותו כ'ראש המדברים בכל מקום'.¹¹ הווה אומר, שבנוקטו לשון חריפה נגד מחבר או נגד חיבור, אין ראב"ע מתכוון אלא לתת ביטוי בוטה לחרדתו האמיתית לנוכח ההשלכות ההרסניות שיש לשיטה פרשנית פסולה או לביאור מוטעה. ב'ספר ההגנה על רס"ג" יש קע"ה סימנים, אשר כמעט בכלם מפריך ראב"ע את דברי דונש בשוויון נפש, ואילו לגבי 'רעיק' הוא יוצא מגדרו ומתריע על הסכנה הנשקפת מן הטעות המילונאית לאמונה בייחוד האל. חרדתו זו של ראב"ע היא פועל יוצא מגישת יסוד של חכמי ספרד, שהתייחסו אל הפילולוגיה והתיאולוגיה כאל שתי דיסציפלינות התלויות זו בזו, כאשר כל אחת משמשת סייג לרעותה — פילולוגיה ראויה לשמה מגינה בפני טעות בתחום האמונה, ואמונה צרופה שומרת מטעות בתחום הלשון. בלשנות לשון הקודש ופרשנות כתבי הקודש הן שתיהן בגדר של מלאכת קודש,¹² גם משום שלמאמץ המדעי יש תוצאות מרחיקות לכת בתחום האמוני — כפי שהוא עשוי להאיר את הכתובים, כך הוא עלול להחשיכם. ריב"ג נותן ביטוי מובהק לגישה זו בפתח הקדמת "ספר השרשים": 'ונגיע לכל זה התכלית אשר נוכל להגיעה אחר אשר נזהר בו כפי יכולתנו ונשמר כהשגת כוחנו, כאשר הוא חובה לעשות בפירוש דברי האלוהים יתברך שמו' (עמ' 1), ובהתאם לכך הוא אומר בגוף ההקדמה שהוא ינהג בזהירות רבה בהצגת השורשים בעלי שני עיצורים, וזאת בגלל 'הזריזות והחמלה על הלשון והזהירות באמונה' (עמ' 5). מכוחה של תפיסה זו מתריע ראב"ע בלשון חריפה לא רק על ההשלכות האמוניות השליליות שיש לביאור מוטעה של תיבה אחת בספר תהלים, אלא אף על הקלקלה הנגרמת על-ידי המינוח הפרשני הלקוי שבפי דונש עצמו: 'ולולי שידעתיו שהיה חכם דורו, הייתי אומר: "תחלת דברי פיהו סכלות" (קה' י יג), כי החל בתחלה לאמר ש"שגג הגאון בפתרון", וככה הוא אומר תמיד: "ועוד פתר". ואנה מצא ככל המקרא זאת הגזרה, כי אם בטעם חלום? והנה יעשה מדברי הנביאים, שהם אמת, שהיו כדברי חלום שיבקש פותר להם! והיה

11 ראה דבריו במאזני לשון הקדש, מהדורת ו' היידנהיים, אופיכאך תקנ"א, דף א ע"ב.
 12. עדות לכך יש בבקשות עזרת ה' הבאות בחרוזי הפתיחה של רבים מכתבי הראב"ע (בין פרשניים ובין לא-פרשניים). כך, למשל, הוא מביע את חרדת הקודש שלו לנוכח המטלה הגדולה בפתח הקדמת הפירוש הארוך לתורה: 'נהג בשמים עדי/היודע סודי/כי בכל לבי ובכל מאדי/אפרש התורה בעודי/על פי אשר תשיג ידי/אם יהיה אלהים עמדי'. (מהד' וייזר א, ירושלים תשל"ו, עמ' קלז). וראה על כך א' סימון, ר' אברהם אבן עזרא — בין המפרש לקוראיו, דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות, ירושלים, 1985, עמ' 36, הערה 47.

נכון יותר לאמר: "ועוד פירש" או "ביאר"¹³. על רקע שילוב זה של טיעון לשוני ואמוני,¹⁴ לא ייפלא שבפנייתו אל הקורא, שלא ייתפס לשיטתו הסמנטית המוטעית של בעל החילופים, מקדים ראב"ע לטענתו ההגיונית אזהרה אמונית מובהקת: "השמר לך ושמור נפשך מאוד שלא תאמין בדברי המדקדק... חלילה! חלילה! כי זה איננו נכון בדברי חול ואף כי בדברי אלהים חיים, וספרו ראוי להישרף".¹⁵

ההתבטאות החריפה וההפרזה הקיצונית בוויכוח הבלשני והפרשני ניזונו לא רק מחרדת אמת לנוכח השלכותיו האמונתיות השליליות, אלא גם מאהבת הספרדים את השנינה החריפה ואת ההתנצחות ההדרה. לממד התיאולוגי מצטרף הממד האסתטי-הומוריסטי — הלעג השנון בשירות בקשת האמת. הראב"ד מפוסקיר אפיין צד זה של תרבות הוויכוח הספרדית בבואו להסביר ולהצדיק את הדברים הקשים שהוא הטיח כלפי ר' זרחיה הלוי בהדיינו עמו בדבר הלכה:

אל אלהים יודע וישראל הוא ידע, אם באף אם בחמה, אם לריב אם למלחמה דברתי עד הנה. אל יושעני היום הזה, אם לא מאשר ראיתך בוחר במנהגי הספרדים שהם אוהבים זה לזה, ובהוכחם על דבר תורה נראים כאויבים זה לזה, אמרתי גם אני אנסנו הילך בתורתם אם לא. ואכתוב אליך אגרת אהבים ואמרי עגבים ואמרי שעשועים להשתעשע עמך, וח"ו שלא היה בה דבר בזיון.¹⁶

ואכן ראב"ע לא חידש את הביטויים החריפים שבהם הוא תוקף את בעלי-דברו, אלא קיבל אותם מקודמיו, ובחינת מטבעות-לשון מקובלים ואף שחוקים אין לייחס להם משקל רב מדיי. כך הטיח דונש בתשובותיו על מנחם כלפי בעל הפלוגתא שלו: 'ולמד להביא דבריך בשריפה' (עמ' 77), וברי, שהוא לא ציפה, שהלה אכן ישמיד את ספרו שלו כמו ידיו. וכך הלעיג תלמידו של דונש, יהודי אבן ששת, על תלמידי מנחם: 'והתבוננו ויהיו תמיד בוכים על דברי אלהים חיים אשר אתם הופכים', וכינה

13. הקדמת 'ספר ההגנה על רב סעדיה גאון'. על דרך זאת אין הוא חושש לכלול בפירוש התורה גינוי למשוררים שאינם מקפידים על טהרת לשון הקודש: "בגללך" ו"עבונך" לא יבואו כי אם כבי"ת, והשך המסיר הבי"ת (ר"ל נוקט לשון 'גללי' ו'עבור' במקום 'בגללי' ו'בעבור') הוא סר טעם' (ביאורו לבראשית יב, יג).

14. ראה דוגמאות נוספות לשילוב זה בספר צחות, מהר"ג ליפמן, פיורדא 1827, דף יט ע"ב; דף מ"ד ע"א; ובפירוש הארון לדניאל יא, ל.

15. ספר צחות, דף עב, ע"א.

16. בכנו אברהם בן דוד, תשובות ופסקים, מהדורת י" קאפח, ירושלים תשכ"ד, עמ' קיד. ביקורת מסויגת על ההיתול הבלתי-מרוסן משמיע ר' משה אבן עזרא, ספר העיונים והדיונים (ההדיר ותרגם: א"ש הלקין), ירושלים תשל"ה, עמ' 76–77.

אותם בשמות הגנאי 'חסרי הדעת', 'משוגעים' ו'קהל הכסילים', ואף חתם את חיבורו בדברי התנשאות מרים אלה: 'תמו התשובות האלה בפתרון/המוחות הבלי מנחם כענן/ולולי מאמר תמים דעים/ אין שלום לרשעים/ אמרתי לתלמידי הרעים: /"שלום לכם עדת מרעים"'.¹⁷

כפי שסגנון דברים זה לא החל בראב"ע, כך הוא לא תם עמו. מעידים על כך בין השאר הביטויים הקשים שהטיח כנגדו הרמב"ן: 'והנה עזב רבי אברהם דרכו בפשוטי המקרא והחל להנבא שקרים' (פירושו לבראשית, ט, יח), 'זהב רותח יוצק בפי החכם הזה ממה שהשיב על רבותינו בענין פינחס וזולתו במקומות הרבה' (לבראשית מו, טו), 'והבל יפצה פיהו' (לשמות כב, יט), 'ואל תהיה נפתה בהבלי ר' אברהם ואלה דברי רוח' (לויקרא כז, כט).¹⁸

על רקע זה אל לנו להתפלא בראותנו, שראב"ע מתאר השתלשלות של מחלוקת דקדוקית בתור התנצחות אישית: 'והנה בא אחריו רבי מרינוס, גם הוא היה מדקדק גדול, וילעג על האומרים שהמלה מגזרת... ואני אלעג עליו... (צחות, דף יג עב; וכזאת גם בדף מט ע"א), וכאשר הוא מנסח הפניה לטיעון פרשני-ענייני בסגנון תחרותי מתנשא — 'ובפרשת אלה פקודי תשחק על דברי הגאון' (בקצר לשמות כה, לט). אך יותר מן הלעג חביבים היו עליו, כידוע, הלשון השנונה וההיתול המחוּרד, והרינו תוקף באמצעותם רחוקים וקרובים, ובמידה מסוימת אף את עצמו. כך הוא מצליף בחכמי הקראים שנתפסו לטעויות גסות: 'וערפתו — יש אומרים: תכתוב על ערפו "קדש", והאומר כזה אומר אני שהוא חמור קשה עורף' (בארוך לשמות, יג, יג); וביתר שנינות: 'אמר בן זוטא כי "רעהו" תואר לשור, ולא ראה כי "שור איש" סמוך הוא, וכן הוא "שור רעהו", ואין לשור ריע רק בן זוטא לבדו' (בארוך לשמות כא, לה), ובצירוף של שנינה וחריזה: 'והנה חשב בן זוטא לעלות בסלם חכמה בהבלי/ונתגלתה ערותו עליו/וככה יקרה לכל מין¹⁹/אשר בדברי קדמונינו לא יאמין' (בארוך לשמות כ, כג).²⁰ וכך אין הוא נמנע גם מלשים את ריב"ג לבז, כאשר הלה חרג מתחומו בבססו תיאוריה לשונית על טעות אסטרונומית:

17. יהודי אבן ששת, תשובות תלמיד דונש הלוי בן לברט, מהדורת ז' שטערן, וינה 1870 (ד"צ: ירושלים תשכ"ח), עמ' 22, 24, 35, 37, 44.
18. וראה עוד כהנה וכהנה בפרק 'להשגות הרמב"ן על פירושי הראב"ע' בספרו של ליפשיץ (הנוכר לעיל בהערה 10). עמ' כב-צב. גם ר"י אברבנאל נקט ביטויים כאלה וכיוצא בהם כלפי הראב"ע, וקיבצם ליפשיץ ב'רשימת' לשונות של ביקורת ושלילה' בספרו הנ"ל, עמ' ריב-רטו.
19. בדפוסים המאוחרים באה כאן מלת 'אפיקורס', השוברת את החרוז אך מרצה את הצנזורים הנוצרים, שחשבו שכינוי הגנאי 'מין' מכוון תמיד לנוצרים.
20. גם שנינה דשנה זו אינה אלא קונבנציה מקובלת להבעת הסתייגות מיומרת-שוא. כך הטיח כבר שלמה אבן גבירול בגונב שירו: '... קנה בינה, לקח מוסר והשכל/ואל תעל במזבח-שיר במעלות/ואם תעל במעלותיו — תמהר/מבושיך וערותך גללות!' (ח' שירמן, השירה העברית בספרד וכפרובאנס², א, ירושלים-תל אביב תשכ"א, עמ' 227); וכך הצטנע לוי אבן אלתבאן

אמר רבי מרינוס כי 'בית השן' היה אחד, שעשה אחאב (כמסופר במל"א כב, לט), וחָפַר לו בתים נכבדים (ר"ל עמוס קורא לבית השן ולבתים החשובים שלידו 'בתי השן') כמו 'וכסילהם' (יש' יג, י), שאחד הוא כסיל בשמים (ראה ספר הרקמה, עמ' רצ"ד-רצ"ה). ואני אומר: אם כסיל אחד בשמים רבים הם בארץ, והוא אחד מהם, ובפסוק 'עושה כימה וכסיל' (עמוס ה, ח) אפרש זה. (פירושו לעמוס ג, טו)²¹

יתר על כן, אף את עצמו הוא תוקף בעקיפין, כאשר נתברר לו שהוא נגרר אחרי דעה מוטעית: על הכתוב וְתָכַל דוד המלך לצאת את אבשלום' (שמ"ב יג לט) הוא אומר בפירושו לדברים כח, לב: '... ואינו חסר 'נפש' כאשר פירש חסר הדעת, כי 'ותכל' פועל יוצא...'. מיהו "חסר הדעת" מתברר מדבריו בפירושו המקוטע לבראשית ב, ב: 'וכל המדקדקים פה אחד אומרים כי תחסר מלת 'נפש', ואיננו נכון כי היה ראוי להיות וְתָכַל מהבנין הקל...'. (ראה מהד' וייזר, א, עמ' קסה).²² והנה גם הוא עצמו היה שותף לדעה כללית זאת, כפי שמעידים דבריו בספר הדקדוק הראשון שכתב: 'דע כי יש במקרא מקומות חסירי מלה, ולא אוכל לספור אותם כי רבו מארבה, ואלה קצותם: "ותכל דוד המלך" ענינו — נפש דוד' (מאזנים, דף ה ע"א; וכך דף לד, ע"ב). כאשר חזר בו ראב"ע מדעה זו,²³ הוא ביקש להביע באמצעות אמירה, שנחרצותה מועצמת על-ידי שנינותה, שדעה זו היא מוטעית. שכן ברי לחלוטין שכאשר הוא

- כתשוכתו על הביקורת של רמב"ע: 'אם במפְרָד/נפשי תחרד/איך בחרח/יש לי תקוה/?/ובמְעָלוֹת אס/אעלה אל שיר/המְעָלוֹת ל/י/תְגַל ערוה...'. (שם, עמ' 339).
21. בפירושו לעמוס ה, ח דן הראב"ע בסוגיה זו והרינו מסכם אותה כך: 'זהנה כסיל הוא לנוכח כימה, ואיננו אחד רק רבים, ולב העקרב מהם'. לביאור מפורט של המחלוקת האסטרונומית הזאת ראה: א' סימון, שני פירושי ר' אברהם אבן עזרא לתרי עשר, א, רמת גן תשמ"ט, על אחר. והוא חוזר על כך גם ב'שפה ברורה' (כחלק שנשמט מן הדפוסים והושלם על-ידי בן-מנחם [לעיל, הערה 9], עמ' 84-86), וגם שם הוא מציג את עמדתו כמנוגדת לדעת כל המפרשים. בן-מנחם מונה (בהערה 80 שם) את בעלי הפלוגתא הללו: תרגום יונתן, מדרש ל"ב מידות (מהד' ה"ג ענעלאו, ניר-יורק 1933, עמ' 21-22), דוד בן אברהם אלפאסי (כתאב ג'אמע אלאלפאט', מהד' ש"ל סקח, ניר-הבן 1936-1945, שורש יקר), יהודה חיוג' (ספר אותיות הנוח, מהד' י"ל דוקעס, פרנקפורט ע"ג מיין 1844, שורש כלה) וריב"ג (ספר הרקמה, עמ' רסד-רסה). לאלה יש להוסיף את רד"ק, שלא השתכנע מסבירות ביאורו של הראב"ע, אך מצא לנכון להביאו לידיעת קוראיו, תוך הבהרתו: '... והחכם רבי אברהם בן עזרא פירש "ותכל אשת דוד", והוא פועל יוצא (אשר נושאו מובלע והקורא חייב להשלימו), כלומר אשתו, אָם אבשלום, בקשה (את) דוד מאד עד שהתאוה דוד אל אבשלום שיצא אחריו אחד מנעריו בעבורו, וזהו שנאמר "לצאת אל אבשלום"' (פירושו לשמ"ב יג, לט).
22. השתלשלות זאת הבהיר כבר בעל 'צפנת פענח' בפירושו לדברים כח, לב: 'ובתחלה כשכתב "ספר מאזנים" (רומא 1140) הזכיר דבריהם, כי לא מצא פירוש טוב ממנו, ואחר כך כשכתב פירוש התורה (לוקה 1145) נתגלתה לו האמת, וחזר בו והניח דברי המדקדקים'.

אומר שכל מי שמתעלם מכך ש'וּתְּכַל' הוא פועל-יוצא הינו 'חסר דעת', לא משתמע מכך בשום פנים ש'כל המדקדקים' — ואף הוא עצמו קודם שנתברר לו העניין²⁴ — הינם בגדר של בורים בלתי מלומדים, אלא אך ורק שהביאור המקובל על הכל הינו חסר שחר. וכך ברור גם שבכנותו את ריב"ג 'מהביל', ובאומרו ש'ספרו ראוי להישרף', אין הוא בא להפחית מערכו של גדול המדקדקים ולפסול את השימוש בספרו, אלא אך ורק לומר, שבעניין החילופים הוא כתב דברי הבל שנוקם רב. וזוהי, אם כן, גם כוונתו בנקטו לשונות אלא על יצחקי ועל ספרו.²⁵

לעומת זאת, כאשר ראב"ע אכן ביקש לחסום בפועל ממש את הפצתו של ביאור מוטעה ומזיק, הוא לא דן את הספר לשריפה בלשון ציורית מופלגת, אלא ניסח את דבריו בלשון איומים קשה, שאינה משתמעת לשתי פנים. בהקדמתו ל'איגרת השבת' מתאר ראב"ע את תגובתו כשנודע לו בליל שבת, שתלמידיו הביאו לביתו 'ספרים פירושי התורה', שבהם מצוטט ביאור, אשר לפיו עולה מפורטו של הכתוב 'ויהי ערב ויהי בקר יום אחד' (בר' א, ה), שיום התורה מתחיל בכוקר ולא בערב:²⁶

וכמעט קט קרעתי בגדי וגם קרעתי זה הפירוש, כי אמרתי: טוב לחלל שבת אחת, ולא יחללו ישראל שבתות הרבה, אם יראו זה הפירוש הרע, גם נהיה כולנו ללעג וקלס בעיני הגוים. ואתאפק בעבור כבוד השבת²⁷ [...] עד אכתוב

24. דוגמא נוספת להסתייגות חד-משמעית מדעה שהחזיק בה, אך שאינה מנוסחת בלשון תוקפנית, יש בפירושו הארוך לתורה (רואן, 1153): 'זהאומר ששכת (משה) לשון מצרים איננו נכון, כי הוא אומר ב' דברים — "כבוד פה וכבוד לשון", ועוד... 'שמ' ד, י), והדברים אמורים כנגד ביאורו שלו בפירוש הקצר על אתר (לוקא 1145).

25. למרבה הצער לא היה הרב משה פיינשטיין מודע לכל זאת כאשר הסתמך בתשובתו 'בדבר פירוש התורה המיוחס לר"י החסיד', על דברי הראב"ע כעל פסק הלכה: '... וכבר הביא באבן עזרא מאפיקורס אחד בשם יצחקי שאמר כי בימי יהושפט נכתבה זאת הפרשה ומסיק האבן עזרא חלילה חלילה שהוא כמו שדבר על ימי יהושפט וספרו ראוי להשרף, ונמצא שכבר הוא דין פסוק מאבן עזרא שצריך לשרוף ספר כזה (ההדגשה שלי), ואיך נדפיס עתה מחדש ספרים אחרים בכפירה זו...' (אגרות משה, ו, ניו-יורק תשמ"א, חלק יורה דעה, סימן קיד).

26. גרף זיהה את בעל התיאור עם הרשב"ם, בעיקר על סמך קרבת-הלשון שבין הציטוט ב'איגרת השבת' לבין פירוש הרשב"ם לבראשית א, ה ולנוכח מעמדו הרם של בעל דברו המשתקף מתביעתו של 'ציר השבת' שראב"ע 'לא ישא פני איש' במאבקו למען השבת (ראה: H. Graetz, *Geschichte der Juden*³, VI, Leipzig 1894 p. 377. ואכן אין ספק שהצדק עמו, וראה על כך במפורט א' סימן, 'לדרכו הפרשנית של הראב"ע על-פי שלושת ביאוריו לפסוק אחד, בראילן, ג (תשכ"ה), עמ' 130–138).

27. השווה: 'הקורע (בגדיו) בחמתו ועל מחו, וכל המקלקלין — פטורים' (שבת יג, ג). גם ר' שלמה אבן גבירול נתן ביטוי להסתייגותו הגמורה מספר גרוע על-ידי האמירה שכמעט קרעהו לגזרים: 'ואמנם כי אני מושל ברוחי/אשר לא בחמת אפי קרעתי/ויהי, אחי, לך ספר שלחתי/ו, ראה ח' שירמן, השירה העברית בספרד ובפרובאנס, א, עמ' 226).

איגרת ארוכה לבאר מתי ראשית יום התורה, להרים מכשול ולהסיר פח ומוקש [...] והמאמין בפירושו הקשה הזה, ינקום ה' נקמת השבת ממנו, והקורא אותו בקול גדול תדבק לשונו לחכו, גם הסופר הכותב אותו בפירושו התורה זרועו יבוש תיבש ועין ימינו כהה תכהה.

בנוסף להפרכה שיטתית — פרשנית ואסטרונומית — של הביאור המוטעה, שתוצאותיו הרסניות לא רק לגבי עצם שמירת השבת במועדה אלא גם לגבי מעמדו של ישראל בקרב הנוצרים והמוסלמים כאחד, הוא חותר באמת ובתמים להשתקתו. הוא עושה זאת תוך שמירה קפדנית על כבודו ואלמוניותו של בעל הפירוש, והאמצעים העומדים לרשותו הם אזהרה מפחידה בפני נקמתה של השבת במי שמאמין לביאור ההרסני, וקללה נמרצת של הקורא שישמיענו באוזני הזולת ושל הכותב (יהיה מעתיק או מצטט) שיעלנו על הכתב.

בדעתו של הראב"ע לא עלה לקרוע את 'ספר היצחקי' לגזרים, והוא לא אמר עליו כדברים האלה וכיצא בהם. אין זאת כי נזקם של הבלי 'המהביל' לאמונה הנכונה לא היה כה גדול בעיניו כנזקו של 'הפירוש הקשה' של הרשב"ם לשמירת השבת כהלכתה. כדי להיאבק בו בעילות חייב היה הראב"ע להבהיר לקוראיו שהוא מתכוון ברצינות גמורה לכל אשר הוא אומר, ושהפעם יש להבין את לשונות הגינוי כמשמען. וזאת הוא לא יכול היה להשיג אלא על-ידי הימנעות גמורה ממטבעות הלשון המקובלות ומן ההפרזות המנייריסטיות, ונקיטת לשון אישית וקונקרטיית. כך מוכיח היוצא מן הכלל את נכונותו ותקפותו של הכלל.